

אלכסנדר מוקדון בתרבות הלאדינו

תמר אלכסנדר

במאמר זה אדון בדרכי עיצוב דמותו של אלכסנדר מוקדון בתרבות הלאדינו: במדרש 'מעם לועז'; בפתגם; בלחשי ריפוי וברומנסה.

מדרש 'מעם לועז' נחשב ליצירה החשובה ביותר שנכתבה בלאדינו. זהו ביאור מדרשי לתנ"ך, והוא ערוך לפי סדר הפסוקים. בפרשנות משולבים מדרשים, הלכות ואגדות, למן תקופה המשנה ועד אחרוני הפוסקים ומורי ההוראה בני זמנם של הכותבים. הכתובים הכלולים ביצירה משתרעים אפוא על פני כ-1,600 שנה. את היצירה הקולקטיבית הזו כתבו עשרה מחברים שונים במשך יותר ממאה שנה (1730-1899).¹ זוהי האנתולוגיה המקיפה ביותר בתרבות היהודית-הספרדית, והיא ממלאת תפקיד של מתווך בין מקורות הכתובים בעברית לבין קהל קוראי הלאדינו. בקהילות דוברי הלאדינו נהוג היה לקרוא מתוך 'מעם לועז' בקול רם בשבתות בחוג המשפחה. אך טבעי היה שמן הקריאה יתפתחו סיפורים בעל פה בהקשרים אחרים, כגון סיפורים של דרשן בבית הכנסת, של אם לילדיה או של אישה לרעותה. מדרש

* תודתי לד"ר דוד רוטמן מהמכללה האקדמית אחוה, שקרא את המאמר והעיר הערות חשובות. תודה מיוחדת לפרופ' ירון בן-נאה מן החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, שהעמיד לרשותי תעודות היסטוריות שחלקן עדיין לא ראו אור, לצורך הבנת הרקע ההיסטורי של כתיבת מדרש 'מעם לועז'.

1 יעקב כולי, מעם לועז לספר בראשית, קושטא 1730; הנ"ל, מעם לועז לספר שמות (עד פרשת תרומה), קושטא 1733; יצחק מאגריסו, מעם לועז לספר שמות (מפרשת תרומה), קושטא 1746; הנ"ל, מעם לועז לספר ויקרא, קושטא 1753; הנ"ל, מעם לועז לספר במדבר, קושטא 1764; יצחק ארגואטי, מעם לועז לספר דברים, א, קושטא 1772; ב, קושטא 1777; מנחם מיטראני, מעם לועז לספר יהושע, שאלוניקי 1851; יצחק אבא, מעם לועז לספר ישעיה, שאלוניקי 1892; חי שאקי, מעם לועז לשיר השירים, קושטא 1899; רפאל בנבנשתי, מעם לועז לרות, שאלוניקי 1882; שלמה כהן, חשק שלמה, מעם לועז לקהלת, ירושלים 1893; נסים עבור, מעם לועז לקהלת, אוצר חכמה, קושטא 1898; רפאל פונטרימולי, מעם לועז לאסתר, איזמיר 1864 על המהדורות השונות למדרש מעם לועז ראו פ' רומיאו-פרה, 'המעם לועז על התורה ומקורותיו השונים', א' פרץ (עורך), דעת לנבון: מעם לועז: בראשית, לקט [מגוש ליצחק נבון], מעלה אדומים 2006, עמ' יז-כג.

'מעם לועז' הפך למקור בהיגוד דרשות וסיפורים בעל פה, והסיפורים המשובצים ביצירה הפכו לגורם מתווך בין ספרות כתובה לספרות שבעל פה.

בבתים רבים בישראל מצוי כיום מדרש 'מעם לועז', אם בלשון המקור ואם בתרגום לעברית שתרגם שמואל ירושלמי (קרויזר). ירושלמי אף השלים כתיבת מדרשים מעצמו במתכונת של 'מעם לועז', לספרים שלא זכו לפרשנות מסורתית (כגון לנביאים ראשונים ולספר תהלים). התרגום לעברית אפשר להפיץ את הספר גם בקרב קהילות יהודיות אחרות, כגון היהודים האשכנזים.² היה בכך אפוא תהליך של תיווך כפול: הלאדינו תיווכה בין המקורות העבריים לבין הקהל היהודי-הספרדי שאינו קורא עברית, והתרגום לעברית תיווך בין העיבודים ללאדינו לבין קהל דוברי העברית.³

מבחינה תרבותית, יש אירוניה בכך שכיום גם דוברי לאדינו מעדיפים את התרגום העברי. היצירה שנועדה להציג את הגוף המרכזי של היצירה העברית בפני קהל שאינו קורא עברית, חזרה עתה אל העברית ונקראת בעברית. חיותו של הספר בעברית מעידה על עצמאותו ועל יצירתיותו הספרותית.

מחקרים רבים התייחסו לילקוט 'מעם לועז' לבראשית שכתב יוזם המפעל הגדול, יעקב כולי. אולם תשומת לב מחקרית מועטה מאוד הופנתה לשאר כרכי 'מעם לועז' וליוצרי האחרים. בכל הכרכים נמצא סיפורים במינונים שונים על פי נטיית לבו של כל מחבר. במדרש על בראשית למשל, יש כ-400 סיפורים מתוך 200 מקורות שונים.⁴ כולי הצהיר בפתח ספרו שהוא רק תרגם את המקורות העבריים, אך למעשה לא פעם הוא שינה, קיצר, האריך ומיזג מקורות שונים. באופן דומה נהגו גם המחברים האחרים של המדרש. המתח בין רצונם של המחברים להביא את המסורת כמות שהיא לבין הדחף היצירתי שלהם הופך את הספר ליצירה מרתקת.⁵ אין תמה שבמאגר הסיפורים בכרכי מדרש 'מעם לועז' על התורה מופיעים גם סיפורים על אלכסנדר מוקדון.

2 כל המובאות בעברית במאמר זה הן על פי התרגום לעברית של שמואל ירושלמי. המובאות בלאדינו הן מתוך מהדורת איזמיר שהודפסה בבית הדפוס של החכם בן ציון רוזיטי בשנת 1872 (והארכ"ת ימים).

3 על העברית כמתווכת במעבר של הסיפורת העברית המסורתית מן המזרח למערב, ראו ע' יסיף, כמורגלית במשבצת, תל אביב תשס"ד, עמ' 24.

4 ל' לנדא, 'תכנים וצורות ב"מעם לועז' לר' יעקב כולי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס.

5 ראו לדוגמה סיפור חולדה ובור אצל כולי. הסיפור מופיע כפירוש לפסוק 'ויאמר לבן ליעקב הנה הגל הזה וכו' (בראשית לא 51-52). לניתוח הסיפור ראו ת' אלכסנדר, 'בין מקור לעיבוד: מעשה חולדה ובור', ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים תש"ס, עמ' 60-76.

דמותו של אלכסנדר מוקדון, המלך, הלוחם והפילוסוף, הייתה פופולרית מאוד גם בתרבות היהודית, כמו בתרבות הערבית ובתרבות הנוצרית. בספרות חז"ל מפוזרים כ-11 סיפורים על אלכסנדר מוקדון, והם שונים מן הסיפורים המצויים במקורות הלא-יהודיים בני התקופה, בעיקר מאלו המצויים בנוסח המכונה פסידו-קליסתנס מן המאה השנייה והשלישית, הנחשב למקורן של המסורות הסיפוריות על אלכסנדר. בימי הביניים זכו סיפורי אלכסנדר לתפוצה רחבה, גם בתרבות היהודית. ידועים שישה נוסחים מלאים בעברית, המתורגמים מיוונית, מלטינית ומערבית.⁶ נוסח שביעי, שהוא נוסח קטוע שתורגם מצרפתית (במאות השלוש עשרה – הארבע עשרה), התגלה על ידי עלי יסיף, ופורסם לראשונה כנספח למאמרו המקיף והמעמיק שדן במסורות העבריות על אלכסנדר מוקדון.⁷

סיפורי אלכסנדר במסורת חז"ל אינם נתפסים כבעלי ערך עצמאי, כחלק מביוגרפיה של גיבור רב תהילות, אלא כאיור, כהמחשה וכהסבר לאמתות עקרוניות כגון השגחה אלוהית, כבודם של חכמים או חשיבות הקרבנות. הרצף הקובע הוא הפרשנות לפסוקי התורה ולעלילות הקדוש ברוך הוא. [...] הקיטוע הנרטיבי (של סיפורים אלו) אינו רק ספרותי-טכני, אלא הוא מייצג תפיסת עולם המבוססת על יחסם של חז"ל אל הטקסט המקודש מזה ואל גיבורים ארציים מזה.⁸ סיפורים אלו לא נכללו ברוב הנוסחים העבריים של 'רומן אלכסנדר', מלבד שני נוסחים המכונים 'הענף השלישי',⁹ המבטא יצירה יהודית עצמאית וייחודית. ניתן לומר שסיפורי אלכסנדר מן התלמוד יצרו מסורת משלהם. הם הופיעו מחדש במדרשים ימי-ביניים כמו מדרש תנחומא¹⁰ וילקוט שמעוני;¹¹ הופיעו בפרשנות הימי-ביניימית למקרא אצל

- 6 נוסחים עבריים של רומן אלכסנדר ראו י' דן (מהדיר), עלילות אלכסנדר מוקדון, ירושלים תשכ"ט. כן ראו W.J. Van Bekkum, *A Hebrew Alexander Romance according to MS London Jews' College*, no. 145, Louvain 1992. Idem, *A Hebrew Alexander Romance according to MS Hébr. 671.5 Paris, Bibliothèque Nationale*, Groningen 1994. במבוא למהדורה מפרט ואן בקום את הנוסחים השונים ומסווג אותם לענפים.
- 7 ע' יסיף, 'המסורות העבריות על אלכסנדר מוקדון: תבניות סיפוריות ומשמעותן בתרבות היהודית של ימי הביניים', תרביץ, עה, ג-ד (תשס"ו), עמ' 359-407.
- 8 יסיף (שם), עמ' 361.
- 9 על סיווגי הנוסחים לענפים ראו יסיף (שם), עמ' 371, הערה 31.
- 10 ש' בובר, מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ד, עו ע"ב. אלכסנדר נוכח כיצד שופט בצדק מלך אחד בארץ שמעבר להרי החושך. מובא כפירוש ל'אדם ובהמה תושיע' (תהלים לו 7), ובהקשר הפרשנות לבראשית א 1 'בראשית ברא'.
- 11 ראו לדוגמה ילקוט שמעוני לבראשית, מוסד הרב קוק, ירושלים 1973, עמ' 10-11, רמז ד: אלכסנדר וזקני הנגב.

פרשנים כמו רש"י, אבן עזרא, יצחק אברבנאל ואחרים; הופיעו בספרות השו"ת, וכן הופיעו בקבצים סיפוריים כמו 'ספר המעשיות' שההדיר משה גסטר.¹² מחברי מדרש 'מעם לועז', שמטרתם הייתה להביא בפני הקוראים את המקורות העבריים הקנוניים, העדיפו, לשיטתם, את הסיפורים מן המסורת התלמודית. אלכסנדר ומעשיו היו עבורם רק אמצעי להדגמת ערכים יהודיים ולקחי מוסר. מה עוד שאחת ממטרותיהם של מחברי ה'מעם לועז' הייתה לא רק לקרב את בני הקהילה אל המקורות העבריים אלא לאפשר להם להכירם, ולהרחיק את הנוהים אחרי השכלה חיצונית. מחברי 'מעם לועז' ביקשו לספק לקהילה, בכלים יהודיים, את התשוקה לקריאה על הרפתקאות, על מעשי גבורה, על ארצות פלאיות ועל יצורים משונים. למטרה זו, יכלו סיפורי אלכסנדר לשמש דוגמה מצוינת:¹³ הנה, אפילו סיפורים על גיבור פגני כבר נכללו במקורות היהודיים הקנוניים.

בפרשנות 'מעם לועז' לחמישה חומשי תורה מצאתי שישה סיפורים על אלכסנדר

מוקדון:

1. אלכסנדר וזקני הדרום¹⁴ – 'מעם לועז' לבראשית, פרק א ב'מעם לועז', 'בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ' (בראשית א 1). אלכסנדר שואל את הזקנים עשר שאלות קיומיות. בהמשך מובאים ברצף הסיפורים על מסעו לעיר הנשים ומסעו לפתח גן עדן.
2. אלכסנדר וקבר קינן¹⁵ – 'מעם לועז' לבראשית, פרק טז ב'מעם לועז', 'ויחי קינן וגו' (בראשית ה 12). אלכסנדר מבקר את קבר קינן באי הנשים.
3. מעשה באריסטו ששלח מכתב לאלכסנדר בגנות הפילוסופיה¹⁶ – 'מעם לועז' לשמות, פרק ג ב'מעם לועז', פרשת יתרו, 'וידבר אלהים את כל-הדברים האלה לאמור' (שמות כ 1). אריסטו, מורו המובהק של אלכסנדר, מתחרט על דרכו ועל תפיסותיו הפילוסופיות הרציונליות, ומתוודה על כך במכתב לאלכסנדר לפני מותו.
4. אלכסנדר, חיות ומראות¹⁷ – 'מעם לועז' לדברים, פרשת עקב, 'והסיר ה' ממך כל-חלי וכל-מדוי מצרים הרעים אשר ידעת לא ישימם כך ונתנם ככל-שנאיך' (דברים ז 15). אלכסנדר גובר על חיות בעלות עין הרע בהציבו לפניו מראות.

12 מ' גסטר (מהדיר), ספר המעשיות, לונדון 1924, חלק עברי עמ' 8-10.

13 על פלאות והרפתקאות ראו ד' רוטמן, דרקונים, שדים ומחוזות קסומים: על המופלא בסיפור העברי בימי הביניים, חבל מודיעין ובאר שבע תשע"ז.

14 מעם לועז, א, תרגום ש' ירושלמי, מסכת תמיד לא ע"ב – לב ע"ב, ירושלמי, עמ' ל-לג.

15 מעם לועז (שם), עמ' קצו.

16 מעם לועז, שמות, ב, תרגום ש' ירושלמי, עמ' תקיב (הנס ה-40).

17 מעם לועז, דברים, ב, תרגום ש' ירושלמי, עמ' תיד.

5. אלכסנדר, החסיד והמלחמה ביצר הרע¹⁸ – 'מעם לועז' לדברים, פרק א ב'מעם לועז', פרשת כי תצא: 'והיה אם־לא חפצת בה ושלחתה לנפשה ומכר לא־תמכנה' (דברים כא 14). חסיד מסביר לאלכסנדר כי ניצחון במלחמה איננו ניצחון אמתי.

6. אלכסנדר שופט למי הבכורה, לישראל או לישמעאל¹⁹ – 'מעם לועז' לדברים, פרק א ב'מעם לועז', פרשת כי תצא: 'והיה ביום הנחילו את־בניו את אשר־יהיה לו לא יוכל לבכר את בן־האהובה על־פני בן־השנואה הבכר. כי את־הבכר בן־השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר־ימצא לו כי־הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה' (דברים כא 16–17). אלכסנדר מכריע לטובת ישראל בזכות החכם היהודי גביעא בן קוסם.

מפאת קוצר הידיעה נתמקד במאמר זה רק בשלושה סיפורים: אלכסנדר וזקני הדרום, אלכסנדר וקבר קינן, ואלכסנדר חיות ומראות.

יעקב כולי, יוזם המפעל הגדול של מדרש 'מעם לועז', ומי שספרו זכה להצלחה אדירה (יותר מכל מחבר אחר של המדרש), פותח את פירושו לספר בראשית פסוק א בסיפור אלכסנדר. פתיחה זו מעידה על החשיבות הרבה שייחס כולי ללקחו של סיפור זה. מטרתו של כולי בהבאת הסיפור היא להוכיח ש'אחד מיסודות היהדות שלא להעמיק חקר בדברים נעלמים כדי לדעת כיצד היה עולם זה לפני שנבראו שמיים וארץ ומה עתיד להיות ממנו אחר הזמן'. והוא מסיים את הפסקה בקביעה קיצונית וחריפה: 'כל מי שמתבונן בדברים אלו, נוח לו שלא היה בא בעולם'. עתה נפתח הסיפור על אלכסנדר, המכונה כאן: 'מלך גדול ונורא שהיה מפורסם בעולם שהיה מלך יוון י"ב שנה וסבב בכל העולם [...]'. הנוסח של כולי מסתמך על נוסח הסיפור בתלמוד (בבלי, תמיד לא ע"ב – לב ע"ב), אלא שהוא מרחיב ומוסיף הסברים. בראש ובראשונה הוא מחלק את הסיפור לפסקאות ומעניק כותרת לכל פסקה: מ'השאלה הראשונה' עד 'השאלה העשירית', בעוד הנוסח התלמודי מביא את השאלות ואת התשובות ברצף אחד.

השאלה הראשונה היא 'מה יותר רחוק, מן הרקיע עד לארץ או מן המזרח למערב?', התשובה בתלמוד קצרה ולא מובנת: 'אמרו לו: ממזרח למערב. תדע שהרי חמה במזרח הכל מסתכלין בה. [...] חמה באמצע הרקיע אין הכל מסתכלין בה'. כולי מוסיף הסבר 'מדעי' ומביא שתי דעות סותרות בלא שהוא מכריע ביניהן. הדעה הראשונה היא שכאשר החמה במזרח או במערב היא רחוקה מאוד ואורה אינו מזיק לכן ניתן להסתכל בה, בעוד כאשר היא באמצע הרקיע היא קרובה יותר לכדור הארץ וזהרה רב ומסנוור. הדעה השנייה, החולקת על הראשונה היא, שהמרחק בין

18 מעם לועז, דברים, ג, תרגום ש' ירושלמי, עמ' תשצ.

19 מעם לועז (שם), עמ' תתג-תתד.

שמים לארץ או בין מזרח למערב הוא מרחק זהה, והראיה לכך היא שאפשר להסתכל בחמה כאשר היא במזרח משום שהיא מתגלה מעבר להרים והאדים העולים מן ההרים מחלישים את אורה.

התשובות לשאלות השנייה והשלישית בנוסח התלמודי הן פשוטות, משום שניתן לענות עליהן בפסוקים מן המקרא. מי נבראו תחילה, שמים או ארץ? חושך או אור? גם כאן מציג כולי שתי דעות ומסביר כי בעניין זה נחלקו בית שמאי ובית הלל. בעניין השאלה השלישית חששו הזקנים כי המלך ישאל 'מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור' – אלו שאלות שאסור לשאול אותן ושאי אפשר לענות עליהן. לכן ענו תחילה שאינם יכולים להשיב. רק אחר כך ענו בפסוק המקראי: שהחושך קדם, שכן נאמר 'והארץ היתה תהו ובהו וחשך [...]...' (בראשית א 2). הערה זו משכה את תשומת לבו של כולי, ובגללה סבר כנראה שהסיפור מתאים להדגים את תכליתו שיש שאלות שאסור לשאול. הזקנים הסתכנו בחייהם כאשר סירבו תחילה לענות על השאלה.

שלוש השאלות הבאות פונות לעולם האנושי ועוסקות בסוגי בני אדם. בנוסח התלמודי שאל אלכסנדר: איזהו חכם? אמרו לו: הרואה את הנולד.²⁰ שאל: איזהו גיבור? אמרו לו: הכובש את יצרו. שאל: איזהו עשיר? אמרו לו: השמח בחלקו (התשובות על פי המשנה, אבות ד, א). מניסוח השאלות של אלכסנדר נראה כאילו הוא מכיר את המשנה. הניסוח הפתגמי של המשנה נחלק בסיפור לשאלה ותשובה ויוצר מעין חידה.²¹ כולי מוסיף הסברים מוסרניים: 'הנולד' הכוונה לעונש על עוונות ולשכר על לימוד תורה. כך שמי שרואה את הנולד לא יחטא, ויקדיש זמן ללימוד תורה גם אם הוא חושש לאבד זמן מעסקיו. מי שאינם שמחים בחלקם, מי שאינם שבעים לעולם ועוסקים בקנאה כמה שיש לאחריים – הם הולכים ומתנוונים יום וינפשם נעקרת'.

שלוש השאלות הבאות קשורות באורח חיי האדם: מה יעשה אדם כדי לחיות ומה יעשה אדם כדי למות? כיצד להתקבל על ידי הבריות? והיכן עדיף לחיות, בים או ביבשה? התשובות התלמודיות הן אניגמטיות: כדי לחיות אדם ימית את עצמו, וכדי למות אדם יחיה את עצמו. כולי מסביר: ב'המתה' הכוונה היא להתרחק מתאוות העולם הזה. לחיות בענווה ובהסתפקות במועט. בתשובה לשאלה השמינית מתערב אלכסנדר בפעם הראשונה. עצת הזקנים היא עצה מרדנית ומתריסה כלפי מלך שעומד לפנייהם. הם אומרים: 'ישנא מלכות ושלטון'. עד עתה קיבל אלכסנדר את

20 הנוסח במשנה שונה: 'איזהו חכם – הלמד מכל אדם' (משנה, אבות ד, א).

21 פתגמים רבים ניתן להפוך לחידות. על היחסים בין פתגם לחידה ראו לדוגמה T. Green and W. Pepicello, 'The Proverb and Riddle as Folk Enthymemes', *Proverbium*, 3, 1986, pp. 33–45

כל התשובות בלי לענות ובלי להתווכח, ולכן ייתכן שהזקנים חשו ביטחון והרשו לעצמם לענות כפי שענו. ואמנם אלכסנדר חולק עליהם ומציע תשובה הפוכה, אך הוא עושה זאת בצורה מנומסת ושוויונית: 'שלי טוב משלכם, יאהב מלכות ושלטון ויעשה טובה עם בני אדם'. אולם איזון זה מופר כבר בשאלה העשירית, כאשר מתפתח עימות בין המלך לזקנים. אלכסנדר מתגרה בזקנים בשאלה 'מי מכם חכם יותר?' הזקנים עונים שכולם שווים, והראיה לכך היא שענו כולם אותה תשובה על כל שאלה. כולי אינו מתייחס לכך, כי תשובה זו סותרת את התוספות שהביא כמתואר לעיל, שהראו מחלוקות בין חכמי ישראל. כאן מופיעה התוספת המשמעותית ביותר של כולי לסיפור. הוא שם בפי אלכסנדר טיעון המאפיין גישה אנטישמית: 'מדוע אינכם מאמינים בדת שלנו? אנו הרבים והחשובים, ואתם חושבים אותנו ירודים מכם'. הזקנים עונים באומץ רב שזו תחבולת השטן, שבאה להטעות את העמים האחרים ולגרום להם לחשוב שהם עליונים על הדת היהודית, אך בסופו של דבר כל העמים יכירו כי דת האמת היא הדת היהודית. עתה חוזר כולי לנוסח התלמודי, וכמו שם גם כאן, אלכסנדר אינו מקבל את הטיעון ועונה בהפגנת כוח: 'אני יכול להרוג אתכם [...]'. לא ישאר מכם שריד בשום מקום'. הזקנים מודים בכוחו ופונים לחוש הכבוד שלו: 'אין זה נאה לך לעשות שקר כי לפני שנפגשנו עמך לדבר עמך הבטחנתנו לא להענישנו על דברנו, אם נדבר יפה'. למרות התנאי שהופר – 'לדבר יפה' – מקבל אלכסנדר את הטיעון, וגומל להם במלבושים יפים וברבידי זהב לצוואריהם.

הסיטואציה הבסיסית בסיפור מקבילה לסיפור על אלכסנדר וחכמי הודו – הגימנוסופיסטים.²² אלא ששם נשבו החכמים על ידי אלכסנדר וענו על השאלות בהיותם נתונים באיום של מוות: השוגה – יומת. מכאן משתמע שאלכסנדר יודע את התשובות והוא רק בוחן אותם. המלך פונה לכל חכם בנפרד וכל אחד מהם עונה לשאלה אחרת, בעוד בנוסח התלמודי חלק מן הפלא הוא שכולם עונים ביחד, ותשובות כולם היו תואמות.

אחרי שאלכסנדר מכיר בחכמת הזקנים הוא מבקש את עצתם כיצד להגיע למדינת אפריקה. הזקנים דואגים לשלומם ומזהירים אותו שהדרך מסוכנת מאוד כי אפריקה נמצאת מעבר להרי החושך. אלכסנדר מתעקש, והזקנים אכן יודעים לתת לו עצות מועילות. הם מסבירים לו שהוא זקוק לחמורים ממצרים הרואים בחושך, ולחבלים כדי לסמן את הדרך ולדעת כיצד לחזור.

22 לניתוח סיפור זה ראו L. Wallach, 'Alexander the Great and the Indian Gymnosophists (and their role in Hebrew Tradition)', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XI (1941), pp. 47–83

אלכסנדר מגיע לעיר של נשים ומבקש להילחם בהן. כולי מביא סיפור זה כפי שהוא בתלמוד, ללא שינויים. כאן לומד אלכסנדר לקח בשתי אפיזודות. הנשים פונות אל שכלו והגיונו ומסבירות לו שאם יילחם בהן יפסיד בכל מקרה: אם הן ימותו יאמרו עליו שהוא 'גֶבֶר על נשים', ואם הן ינצחו יאבדו כל כבודו שכן נוצח על ידי נשים. אלכסנדר מקבל את הטיעון ומבקש לחם לארוחתו. הנשים מביאות לו לחם מזהב ומסבירות כי סברו שלא ייתכן שהרחיק לכת עד עירן עבור פת לחם, אלא ממון הוא רוצה, ולהעשיר את עצמו הוא מבקש. גם כאן מפיך אלכסנדר לקח, וכאשר הוא יוצא מן העיר אינו מתבייש לחרוט על שער העיר: 'שוטה הייתי עד שבאתי לעיר זו וכאן למדתי חכמה מנשים' (נוסח כולי).

התחנה השלישית במקטע של מסע זה, המופיעה ברצף הנרטיבי במסכת תמיד ואצל כולי, היא ההגעה לפתח גן עדן. בניגוד למאמץ הגדול שעשה אלכסנדר כדי להגיע לעיר הנשים, לכאן הוא מגיע במקרה. הוא מתיישב ליד מעיין כרי לנוח ולאכול דגים מלוחים, וכשהוא שוטף את הדגים במים כדי להסיר מהם את ריחם, הוא מבחין שהמים מעלים ריח טוב ומשיב נפש. מכך הוא יודע להסיק שאלו מים המגיעים מגן עדן. בעקבות המעיין הוא מגיע לשערי גן עדן ותובע להיכנס. זהו כנראה גן עדן יהודי, שכן התשובה המתקבלת היא שזהו שער ליראי ה' וצדיקים (תהלים קיח 20), קטגוריה שאינה מתאימה לאלכסנדר. על כך הוא איננו מתווכח, אך תובע, בתוקף מלכותו וחשיבות מעמדו, שיתנו לו דבר מה כפיצוי. על פי הנוסח התלמודי: 'יהבו ליה גולגלתא חדא' (נתנו לו גולגולת אחת). על פי הנוסח של כולי: 'נתנו לו דבר עגול' (koza redonda). ההימנעות מהגדרת החפץ מוסיפה מתח לסיפור. כדי לפענח את טיב החפץ ואת שוויו, נוקט אלכסנדר דרך הידועה לו: מדידה בזהב. אולם שקילת כל זהבו כנגד החפץ אינה מטה את כף המאזניים. שוב הולך אלכסנדר לשאול בעצת זקני היהודים ומקבל את התשובה שמדובר בעיין: עינו של אדם אינה יודעת שבעה.²³ כהוכחה, מציעים לו הזקנים לזרות מעט עפר על העיין, ומיד יוכרע המשקל. בכך מקבל אלכסנדר מענה גם לחמדנותו שאינה יודעת שובע, חמדנות שבשלה דרש מתנה מגן עדן.

סיפור זה הפך לסיפור עצמאי המסופר במסורת שבעל פה, הן בעברית הן בלאדינו. נוסח בעל פה בלאדינו רשמה למשל מתילדה כהן-סראנו.²⁴ הסיפור שרשמה מביא

23 סיפור מקביל מצוי בכ"י אוקספורד דף 273א, כמובא אצל יסיף (לעיל הערה 7), עמ' 385. בסיפור זה דורש אלכסנדר מכס, ומקבל עין בתוך ארגו שאיננו מסוגל להרים. הלקח נמסר לו ישירות, בפנייה בגוף שני: 'זה לך האות שעניך לא תשבע עושר וגם לא תמלא עיניך להיות משוטט בכל הארץ' (יסיף, שם).

24 מתילדה כהן-סראנו, לז'נדאס: אגדות וסיפורי מוסר מן המסורת היהודית-ספרדית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 110-112.

את שתי האפיזודות: הביקור בעיר הנשים והביקור בגן עדן. המסורת שבעל פה מקשרת את הסיפור לפתגם הבא הנפוץ בחכיתיה:²⁵

Lo que el ojo ve, el alma lo desea

מה שהעין רואה הנשמה חומדת.²⁶

מובן שברקע הפתגם, עוד לפני הסיפור התלמודי, מהדהד הפסוק: [...] ועיני האדם לא תשבענה' (משלי כז 20). כן מהדהדים בו דברי רש"י לפסוק מספר במדבר טו 39: 'העין רואה והלב חומד והגוף עושה את העבירות'. דברי רש"י על אתר מתייחסים לסיפור על אלכסנדר: 'גולגלתא של אנוש בשר ודם שלא ישבע לעולם לפיכך משקלה כל כך שכל כסף וזהב היא מושכת אליה [...] [קח] מעט עפר וכסיה שלא תוכל הגולגלת לראות ואז תשבע ולא יכלה שום דבר לימשך אליה וימצאו משקלה [...] כאותו דבר ששקל כנגדה'.

המקור העברי מציג את חמדנותה של העין כתכונה שלילית, אך הטקסט החכיתי אינו מביע עמדה שיפוטית. יתר על כן, למילה alma (נשמה) יש אף קונוטציה חיובית. הבנת משמעות הפתגם כחיובי או כשלילי תלויה בנסיבות ההיגוד: כוונת המשתמש בפתגם, זהותו של הנמען, וסיבת האמירה.

בשלוש התחנות של המקטע הזה במסעות אלכסנדר הוא חוצה גבולות: בפגישה עם זקני היהודים הוא חוצה גבולות דתיים לאומיים, בפגישה עם הנשים הוא חוצה גבולות מגדריים, ובפגישה עם שומרי הסף של גן עדן הוא חוצה את הגבול בין העולם הזה לעולם הבא, בין חיים למוות. שלושת הסיפורים מציגים פנים די חיוביות של אלכסנדר. כאן הוא המלך הפילוסוף, החכם, הסקרן, המבקש ללמוד ולהפיק לקחים ממסעותיו. הוא סובלני מאוד כלפי היהודים ומקבל את תשובותיהם. מן הנשים הוא מתרשם כל כך עד שהוא מכנה עצמו 'שוטה', ומן המתת שקיבל בגן עדן הוא לומד על חמדנותו של האדם כולל על חמדנותו שלו עצמו. הוא לומד לכבד מיעוטים נרדפים: יהודים ונשים, ולהתחשב בהם. דווקא חציית הגבול, המעידה כביכול על עצמה ועל יכולת, מלמדת את אלכסנדר מה הן מגבלות כוחו.²⁷

25 חכיתיה היא השפה היהודית-הספרדית המדוברת בפי מגורשי ספרד שהגיעו לצפון מרוקו. על מאפייניה ראו למשל ת' אלכסנדר-פריזר וי' בן-טולילה, מילה בשעתה זהב מעלתה: הפתגם הספרדי יהודי בצפון מרוקו, ירושלים תשס"ח, עמ' 9-25.

26 ראו אלכסנדר-פריזר ובן-טולילה (שם), עמ' 69. דיון במקבילה לארדינית לפתגם זה ראו ת' אלכסנדר-פריזר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים תשס"ד, עמ' 93-119.

27 תורתו לד"ר דוד רוטמן על הבחנה זו.

הלקחים שמפיק יעקב כולי מן הסיפורים הללו שונים מאוד זה מזה, ואינם קשורים כל כך לסיפור עצמו. כולי מסיים בקטע ארוך המסביר: מה אנו למדים מסיפור זה? אסור להתעמק במעמקים; העולם נברא במאמר אחד ואיננו קדמון כפי שטוענים הפילוסופים, זהו אחד מיסודות היהדות; יש להאמין בדברי חז"ל ובתורה שבעל פה, ולא לנהוג כמו הקראים המסתמכים רק על התורה הכתובה; חשוב לרעת לענות לאפיקורס. ואם אין יודעים, מוטב לומר את האמת ולא לדבר שטויות ולבזות את התורה והדת. בכך משבח כולי את דרכם של הזקנים בסיפור, שלא חששו לומר את האמת ושמרו על כבוד התורה והדת.

גישה מוסרנית זו אופיינית לכל מדרשי 'מעם לועז' ולא רק ליעקב כולי. כך במדרש לספר שמות מביא המחבר יצחק מאגריסו את איגרת אריסטו לאלכסנדר כהוכחה להבלות התפיסות הפילוסופיות שמנסות להסביר הכול בדרך הטבע לעומת מעלת התורה.²⁸ ובמדרש לספר דברים מאת ארגואטי מופיע נאום ארוך של חסיד על חשיבות המלחמה ביצר הרע. הניצחון האמתי הוא ניצחון המאבק ביצר הרע ולא הניצחון של אלכסנדר וחייליו בקרב. את שני המקרים קשה להגדיר כסיפורים, אך בשניהם נעשה שימוש בשמו של אלכסנדר כתלמידו של אריסטו וכמי שנחשב ללוחם האולטימטיבי.

הסיפור הבא מופיע אף הוא במדרש 'מעם לועז' לבראשית. למעשה אין זה סיפור על אלכסנדר אלא על המלך קינן. אלכסנדר ממלא כאן רק תפקיד של עד מתבונן ומדווח, כפי שנוסעים רבים העלו על הכתב את חוויותיהם.

ודעו כי המלך אלכסנדר מוקדון הודיע לנו כי באחד האיים שבחלקי הודו ראה בני אדם שהם דומים לנשים ומאכלם היה דגים שהיו בולעים אותם חיים אבל דיבורם היה כשל בני אדם. ואמרו שבאותו אי קבור קינן זה שהיה מלך העולם וחכם גדול בכל מיני חכמה. והיה שולט בשדים והשיג בחכמתו שעתיד הקב"ה להביא מבול לעולם. וכך כתוב בלוח שיש באותיות עבריות חרותות היטב. ושם כתוב שבימיו גאו מי ים האוקיינוס עד כד כך שהציפו השליש האחר של העולם.

28 מוטיב החרטה, דווקא אצל אישים בולטים ומנהיגים של דרך מסוימת, הוא מוטיב חוזר בסיפורים. לדוגמה, הסיפור על הרמב"ם, שבו מסופר כי בערוב ימיו התחרט הרמב"ם על שהיה פילוסוף ולא מקובל. ראו ג' שלום, 'מחוקר למקובל: אגדת המקובלים על הרמב"ם', תרביץ, ו, ג (תרצ"ה), עמ' 334-342. אותו מוטיב מופיע גם בסיפור על הרמב"ן, ראו T. Alexander, 'Las Leyendas de Rambán (Najmánides): Aspectos Literarios y sociales', *Between Edon and Kedar, Studies in Memory of Yom Tov Assis Hispania Judaica Bulletin*, 2 (2015), pp. 183-195

במסעותיו הרבים הגיע אלכסנדר למרחבים אחרים השונים מעולמנו ונתקל ביצורים מופלאים.²⁹ הסיפור כתוב כסיפור שמועה: 'ודעו', 'הודיע לנו', 'זאמרו'. המספר פונה אל הקהל בצורה ישירה, אולם לא ברור מי הם 'לנו' ומי 'אמרו'. בכל הסיפורים על אלכסנדר מסופר שהגיע להודו שנחשבה קצה העולם, ועל כן יש לצפות שיהיו בה דברים מוזרים. באי הזה בהודו הוא פוגש 'בני אדם שדומים לנשים' אך אינם נשים. הגבולות הקיימים בעולם המוכר מיטשטשים כאן והופכים דינמיים ונוזלים, יצורים אלו אינם גברים ואינם נשים. הם גם אינם ממש אוכלים ולועסים אלא כולעים: הם מזינים את עצמם אך לא בדרך האנושית הרגילה, ומזונם הוא מזון נא. על פי ההבחנות הדיכוטומיות של לוי-שטראוס, אין הם שייכים לעולם התרבות שבו המזון עובר תהליך של בישול.³⁰ במקום זה קבור קינן, המתואר כמלך העולה בתכונותיו על המלך אלכסנדר: קינן הוא מלך העולם, חכם גדול ושולט בשדים (יכולות ותכונות אלה מיוחסות במסורת היהודית למלך שלמה). יש לו יכולת לחזות עתידות, וכך ידע שהמבול עתיד להציף את העולם. ההוכחה לכל המתואר היא לוח שיש שחרתות בו אותיות בעברית. הסיפור היהודי מעמיד כנגד המלך אלכסנדר מלך עברי העולה עליו בגדולתו. במקרא מוזכר קינן רק ברשימה גנאלוגית כנינו של אדם הראשון (בראשית ה 9).

סיפור בניסוח דומה מאוד מופיע בפירושו של דון יצחק אברבנאל לפסוק זה.³¹ גם שם הסיפור הוא על אלכסנדר, אלא שאירע באי פרסיאקין, ומודגש כי אותם אנשים באי דיברו יוונית. אולם אברבנאל התעניין רק בחלקו האחרון של הסיפור. לא אלכסנדר היה חשוב לו אלא הוא ראה בסיפור זה הוכחה לכך שהלשון הראשונה בעולם היא הלשון העברית, שכן בלוח שמצא אלכסנדר, מימי קינן, היו חקוקות אותיות בעברית. על פי נוסח זה, אלכסנדר העלה את רשמיו על הכתב ושלחם באיגרת למורו אריסטו, וכך נפוץ הסיפור.

נוסח שונה במקצת ופלאי פחות מופיע ב'ספר יוסיפון'. בנוסח זה האנשים אוכלים דגים, ללא כל תיאור של מוזרות בצורת האכילה. אך החשוב לענייננו הוא שבנוסח זה קינן כלל איננו מוזכר. מסופר שקבור שם 'מלך קדמוני' ושיש שם 'זהב הרבה לרוב'. כלומר הנושא היהודי (קינן והלוח העברי) כלל אינו מופיע.³²

29 על מרחבים ויצורים מופלאים ראו רוטמן (לעיל הערה 13), ובמיוחד 'סיפורי אלכסנדר מוקדון' (שם), עמ' 235-263.

30 ק' לוי-שטראוס, מיתולוגיות, א: הנא והמבושל, תרגום י' ראובני, תל אביב תשס"ד.

31 דון יצחק אברבנאל, פרוש התורה: בראשית, ירושלים תשכ"ד [ונציה של"ט].

32 ד' פלוסר (מהדיר), ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט, עמ' 475.

הסיפור הבא, הלקוח מתוך 'מעם לועז' לספר דברים מאת יצחק ארגואטי, מציג פן אחר של אלכסנדר: יכולתו המגית, והכרתו את אורחם ורבעם של תופעות על-טבעיות ושל יצורים מסוכנים, היכרות המאפשרת לו להשתלט עליהם בשעת הצורך.

ומעשה היה באלכסנדר מוקדון שבשעה שהלך מצא חיות שבראייתם היו יכולות להרוג. מה עשה? לקח מראות והעמידן בפניהן, והן הרגו עצמן במבטן. וכך אמרו לנו חז"ל שכל אדם שיש לו עין הרע המזיק שרוי עליו ויש לאדם ליזהר מפניו הרבה שלא להתקרב אליו. [...] ואמרו חכמים ז"ל שהעצה לזה לכתוב על טבלת כסף או משאר מתכת אותיות ה' ויתלנה על צוואר הילד להצילו מעין הרע [...] והסיר ה' ממך כל חולי היינו עין הרע.

הסיפור מופיע כפרשנות למחצית הראשונה של הפסוק בדברים ז 15: 'והסיר ה' ממך כל-חלי'. הדיון פותח בשאלה מהו 'כל חולי', כלומר מחלה שממנה משתלשלות מחלות אחרות, ובהצעה לאופן הריפוי. כל הצעה נפתחת בנוסחה 'ויש אומרים'. ההצעה הראשונה היא מחלת המרה; ההצעה השנייה היא מחלת העיצבון, יצר הרע, צינה וחום, 'ויש אומרים שזו עין הרע'. כאן מובא הסבר מהי עין הרע ומה כוחה, בלוויית ציטוטים מחז"ל כגון: 'תשעין ותשעה אנשים (מתים) בעין רעה, ואחד בדרך ארץ' (בבלי, בבא מציעא קז ע"ב). עין הרע מסוגלת לגרום לבלתי אפשרי, למשל להכניס גמל בקדרה. לא רק לבני אדם יש עין הרע אלא גם לחיות, וכאן בא הסיפור על אלכסנדר שפגש חיות בעלות עין הרע.

אלכסנדר ידע כיצד להערים על החיות. הוא העמיד מולן מראות, וכשהן ראו את עצמן סברו שאלו חיות יריבות. הן גרמו למותן ולמעשה הרגו את עצמן. שימוש בראי למטרה זו מקובל עד היום בתפיסות עממיות, ועל כן יש התופרים מראות קטנות לחזית שמלות של נשים או לתיקים ולארנקים.

בהמשך הסיפור מוסיף מחבר המדרש ומציע עוד שתי דרכים להתגונן מפני עין רעה:³³ האחת – הימנעות, להתרחק מן המזיקים. והשנייה – הגנה, על ידי תליית קמע. בזוהר נכתב: 'עבור אדם מאה דרכים ולא בדרך של בן אדם שיש לו עין רעה' (זוהר, ויקרא סג ע"ב). ההלכה אף מאפשרת לחייב אדם בעל עין רעה לבנות מחיצה, כדי שלא יוכל להציץ לבית שכנו ולהזיק לו (בבלי, בבא בתרא ב ע"ב). תפיסת אלכסנדר כבעל כוחות מגיים רווחת במסורת התרבות היהודית-הספרדית. קיים לחש ריפוי (פריקאנטי) מסרייבו, שבו המרפאה פועלת בשם הקדוש ברוך הוא ובשם אלכסנדר מוקדון:³⁴

33 תמר אלכסנדר מסווגת את ההתייחסות למזיקים על פי שש קטגוריות: הימנעות, הגנה, פיוס, תרמית, הרתעה, התקפה. ראו ת' אלכסנדר, מעשה אהוב וחצי (לעיל הערה 5), עמ' 266.

34 ת' אלכסנדר וא' פאפו, 'לכוחה של מילה: לחשי ריפוי ספרדיים-יהודיים מפי נשים מסרייבו',

Con el nombre del Dio el Santo Bendicho,
 que de rey Alejandra,
 que de verde calzava,
 de verde vestia,
 de verde cavallo servia,
 todos los males conbido,
 de la rosipila se olvido,
 por ser sarnoso,
 por ser lamproso,
 todo el mal de aqui lo quito
 al pokun lo echo,
 del pokun a la piedra
 de la piedra a la calle,
 de la calle a las profundias de la mar.

בשם האל הקדוש ברוך הוא,
 ובשם המלך אלכסנדר,
 שירוק נעל,
 ירוק לבש,
 ועל סוס ירוק רכב,
 את כל הרעות זימן,
 את השושנה שכח,
 בגללה השחין,
 בגללה הצרעת.
 כל הרע מכאן לקחתי,
 למפתן זרקתי,
 מהמפתן למדרגה,
 מהמדרגה לרחוב,
 מהרחוב לעמקי הים.³⁵

המרפאה מניחה על ראש המטופל מטפחת ומסמיכה עליה את ידה תוך כדי לחישת
 ה'פריקאנטי' המובא לעיל. ה'פריקאנטי' נפתח במילים 'בשם האל הקדוש ברוך

מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כד-כה (תשס"ו-תשס"ז), עמ' 303-348.

הוא, אך בהמשך פועלת המרפאה בכוחות עצמה: 'כל הרע מכאן לקחתי'. בסמיכות לשמו של הקדוש ברוך הוא, קוראת המרפאה בשמו של המלך אלכסנדר. הוא עטור בצבע ירוק – שנחשב צבע של הגנה מפני המזיקים, ונודעת לו חשיבות מיוחדת בתרבות האסלאמית שהייתה תרבות הרוב בכוסניה. בתרבות זו מכונה אליהו הנביא 'הירוק', ויש קשר בין סיפורי אליהו בדמותו הערבית לבין סיפורי אלכסנדר.³⁶ בלחש זה לבושו של אלכסנדר הוא ירוק, נעליו ירוקות ואפילו סוסו ירוק. לאלכסנדר יש כוחות על-טבעיים המאפשרים לו לזמן יחדיו את כל הרעות כדי לשחרר מהן את האנושות. אולם כמו אותה פיה במעשייה 'היפהפייה הנרדמת', הוא שכח להזמין את השושנה, שמלבד היזקה בתור מחלת עור היא גם גורמת לשתי מחלות קשות ביותר: שחין וצרעת. אם כן, למרות גדולתו של אלכסנדר, עד שנעזרים בשמו כבשם הקדוש ברוך הוא, אין הוא חף מטעויות. המרפאה היא שמתערבת ומתקנת את שכחתו של המלך אלכסנדר. היא מפתה את השושנה לעזוב את גופו של החולה ומדגישה כי שכחת אלכסנדר לא הייתה מכוונת. המרפאה מעבירה את השושנה בהדרגתיות מביתו של החולה לעמקי הים. גם כאן, כמו בסיפור על קינן, משמשת גדולתו של אלכסנדר כמדד להשוואה, בבחינת קל וחומר של דמותו לעומת דמויות המרפאה והמלך קינן, ואפילו לעומת הקדוש ברוך הוא.

גדולת אלכסנדר אינה פוטרת אותו מן המוות ככל בן אנוש רגיל. רומנסה ספרדית היספנית מתארת את מות אלכסנדר: היא פותחת בשורה *Morirse quere* *Alixandre de dolor de corazón* (למות רוצה אלכסנדר, בגלל כאב לב). הרומנסה הייתה פופולרית מאוד בסוף המאה החמש עשרה, וכנראה שרו אותה בחצרה של המלכה הקתולית איזבלה.³⁷ הרומנסה נקלטה ברפרטואר היהודי-הספרדי והמשיכה לחיות גם אחרי גירוש היהודים מספרד. הנוסח היהודי-הספרדי מתחיל במילים 'כואב היה אלכסנדר' (*Doliente estaba Alejandro*).

יש לכך נוסחים מקבילים בלאדינו, המשמיטים את שמו של אלכסנדר ומסתפקים בכינוי 'המלך'.³⁸ זוהי עדות נוספת לפופולריות של אלכסנדר מוקדון בקרב ספרות דוברי הלאדינו לסוגיה: לבד מהופעתו באחדים מכרכי מדרש 'מעם לועז', הוא פועל בסיפור שבעל פה, בלחשי ריפוי וברומנסות.

כל מחבר או מספר, גם מי שבוחר להביא סיפור מסורתי, מושפע בדרכי עיצוב הסיפור מנסיבות חייו, מתקופתו וממקומו, ולו רק בעצם הבחירה שלו בסיפור מסוים מתוך מאגר קיים. אין ספק כי הרקע הביוגרפי והרקע ההיסטורי של מחברי

I. Friedlaender, *Die Chadhirlegende und der Alexanderroman*, Leipzig 1913 36
 משה אטיאש מצטט בעניין זה את חוקר הרומנסות מננדו אי פילאיו. ראו מ' אטיאש, 37
 קנסינוניו יהודי-ספרדי, ירושלים תשל"ב, עמ' 14.

'מעם לועז' השפיעו על עצם הבחירה לדון בדמותו של אלכסנדר ועל אופני העיצוב של דמותו ביצירתם. יעקב כולי נולד בירושלים בערך ב-1689, היגר עם משפחתו לאיסטנבול ונפטר בה בשנת 1732.³⁹ בהקדמתו ל'מעם לועז' הוא מצר על 'תקופת ירידה קשה ליהודים', על בורות, על משיכה לספרים חיצוניים 'איסטורייאס', ועל 'התורה שהפכה לסגורה ומסוגרת', כלומר בלתי מובנת להמון. לכן שילב סיפורים רבים ב'מעם לועז', כדי למשוך את לבבות הקוראים למקורות העבריים. על כן גם שם לו למטרה לסקור דברי ימי עולם (היסטוריה כללית) ולהביא ידיעות 'מדעיות' על 'חכמת תבל', כמו תנועות הגלגלים וסיבוב השמש את הארץ.

קשיי הקהילה היו לא רק קשיים פנימיים אלא גם קשיים ביחסים עם השלטונות. בימי כולי שלט הסולטאן אחמד השלישי (שלט בין השנים 1703-1730).⁴⁰ מאז שלהי ימי אביו, מחמד הרביעי, נמצאה האימפריה העות'מאנית בתהליך נסיגה, ואיבדה מאחזים חשובים באירופה בעקבות מלחמות כושלות ובלתי פוסקות נגד האוסטרים והרוסים. החצר הקיסרית הייתה עסוקה בהנאות, ונעה בין ארמונות ומשתאות. אמנם הוויזר הגדול דאמאד איברהים פאשה קידם את הפנייה לאירופה, וכך הוקם גם בית הדפוס העות'מאני הראשון בבירה, אולם חידושים אלו לא סייעו ליהודים אלא להפך. מה עוד שהוויזר הגדול היה עוין ל'ד'ימים (בני החסות). רופא החצר היהודי, טוביה הכהן, מעיד בזיכרונותיו שוויזר זה הצטיין בשנאתו ליהודים, ואף טפל על היהודים עלילת דם. הוא סיפר לדוגמה שנטען כי יהודים הזמינו ילד בן עשר לביתם כדי להקיז את דמו לאפיית מצות, והוויזר חרץ דין מוות על הנאשמים.⁴¹ המפללות והבזבוזים האדירים הביאו להכבדת הנטל על הנתונים, ובכלל זה על היהודים. חודשו המגבלות השרעיות על הלבוש, על בניית בתים, על החזקת עבדים ועל רכיבה על סוסים. יהודים הורשו ללבוש בגדים, מצנפות ומנעלים רק בצבע כחול כהה. רוזאניס מעיד כי מקור נוסף לכסף נכבד עבור הסולטאן היה מכירת הזכות ללבוש בגדים בצבע שונה, ליהודים שיכלו להרשות לעצמם את התשלומים.⁴² המעמד הכלכלי והפוליטי של היהודים הלך והתרופף, הקהילות נידלדלו, המצב הכלכלי הלך והחריף,⁴³ מוסדות הקהל המרכזיים איבדו מחשיבותם, וכל קהילה

39 מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, ירושלים תרפ"ח, עמ' 805-806.
40 ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה: קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם, חלק ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה; חלק ה, סופיא, תרצ"ז-תרצ"ח.

41 רוזאניס (שם), עמ' 188.

42 רוזאניס (שם), עמ' 187.

43 על העוני החריף בקהילה היהודית באיזמיר בסוף המאה השבע עשרה ובראשית המאה השמונה עשרה ראו למשל ר' סבע-וולף, "און רוח קי אינטרו אין אונה מוסה": עוני ומוסר בסיפורי רוחות לר' אליהו הכהן האיתמר", איל פריזינטי, ה (תשע"ב) עמ' 121-159. למבט

וקהילה ניהלה את קשריה עם השלטון באופן עצמאי.⁴⁴ התנהלות הסולטאן אחמד השלישי וחצרו גרמה להתמרמרות, ולבסוף פרץ מרד שהביא להדחתו. במקומו עלה לשלטון בן דודו מחמוד הראשון (1730–1754), שימיו עמדו בסימן ראקצייה לימי קודמו, שהיו מכונים 'תור הצבעונים'. דומה שחילופי הסולטאנים רק החריפו את מצוקת היהודים. פרופ' ירון בן-נאה העמיד לרשותי עדות נדירה שעדיין לא נדפסה, מתוך כתב יד⁴⁵ של הספר 'פרדס שושן' מאת ר' מרדכי אצבאן:

[...] דאז היה תחלת מלכות מחמוד יר"ה שחיק עצמא וכל ישראל היו בצרות על השעבוד בגזרת בן ישראלים שיהיו לפני כסאו יום ולילה ויהיו כמו עבדים כמו צרת מצרים ושעבוד ואין מציל [...] ואמרת בלבי עד מתי יהיו בני ישראל לתחת ממשלת המלך הזה [...]

היו אלו שנות חייו האחרונות של יעקב כולי, והוא בוודאי סבל מן המצב כמו שאר בני הקהילה בכירה. במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה (זמנו של ארגואטי) הלך והורע מצבה המדיני והכלכלי של האימפריה העות'מאנית. בשנים 1787–1792 השתלטו הרוסים על כל צפון הים השחור. רוסיה הפכה לאויב המרכזי של תורכיה, והעמידה עצמה כלוחמת למען הנוצרים בבלקן. מבחינת היהודים המשיכה מגמת ההידרדרות.

מבט מהיר זה על מעמדן של הקהילות היהודיות ועל יחסיהן עם הסולטאנים בתקופתם של מחברי 'מעם לוועז', כולי, מאגריסו וארגואטי, מאיר מזווית נוספת את בחירתם של מחברי 'מעם לוועז' על התורה לספר את סיפורי אלכסנדר מוקדון. אלכסנדר גילם את הפנטזיה לסולטאן אדיר כוח (ימי פריחת האימפריה העות'מאנית, כדוגמת ימי סולטאן סולימן המפואר, היו גם ימים טובים ליהודים). הוא היה חכם וסקרן, אך מעבר לכול כיבד את היהודים ופנה אליהם בשאלות כדי ללמוד מהם על הבריאה, על גרמי השמים ועל טיב האדם. זו הייתה גם הזדמנות עבור כולי לממש את מטרתו להביא בפני קוראיו חידושי מדע ומידע מתולדות העולם, שהרי אלכסנדר היה דמות היסטורית.

רחב יותר ראו י' בן-נאה, 'עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית העות'מאנית', ספונות, ח, כג (תשס"ג), עמ' 195–238.

44 תהליך זה נמשך לאורך שנים והוא מאפיין כבר את המאה השבע עשרה. ראו י' בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה, ירושלים תשס"ז.

45 כ"י BM Or 2475. המחבר נולד בשנת תע"ד והיה תלמידו של ר' חיים אבולעפיא באיזמיר. פרסם ספר בשם זוכה תורה, קושטא תצ"ג. תודתי לפרופ' ירון בן-נאה על מידע זה. יש לקוות שיתייחס בפירוט לכתב יד זה באחד מפרסומיו הקרובים.

אלכסנדר העריך מגיה, שהייתה נפוצה בקרב בני הקהילה, והוא אף ידע לשלוט בה. הוא למד מפי מורו אריסטו לסלוד מן הפילוסופיה שלא הייתה פופולרית בקרב הנמענים של מדרש 'מעם לועז', בעיקר בקרב נשים ואנשים לא משכילים. הוא למד שהמלחמה החשובה ביותר היא המלחמה ביצר הרע, והקשיב לתוכחה ארוכה בנושא. הוא למד לסלוד מן החמדנות שאין לה גבול ולכבד נשים וזקנים. כל אלו ערכים שמחברי 'מעם לועז' רצו לקדם. הוא אפילו שפט בעימות בין ישמעאל (האסלאם) לישראל (היהדות) לטובת ישראל. הייתה בכך בהחלט משום הבעת משאלה שלא היה לה קיום במציאות חייהם של היהודים העות'מאנים שנאנקו תחת שלטון האסלאם ומגבלותיו. אין תמה אפוא כי לטקסט התלמודי על סיפור אלכסנדר והזקנים מוסיף כולי תיאור של עימות ישיר בין אלכסנדר ליהודים, עימות המסתיים בניצחון יהודי. בשאלה העשירית והאחרונה, שאליה מוביל כל הסיפור של כולי, תוקף אלכסנדר בשאלה ישירה:

קי אים איל קאב'זו קי קונטראדיזיש' קון מי אין ב'יר קי נו קריאיש אין נואיסטרה ליי, שיינדו נוזוטרוס סומוס מאס מונג'זס אי איסטימארוס, אי ב'וס טינימוס דיבאש'ו אה ב'וזוטרוס??
(מה הסיבה שאתם סותרים אותי בכך שאינכם מאמינים בדת שלנו? אנו רבים יותר ומכובדים יותר ואתם מחשיבים אותנו נחותים מכם??)

אלכסנדר מכיר את הדימוי העצמי של היהודים בדבר עליונותם. תשובה כנה עלולה בקלות לעלות ליהודים בחייהם, אולם הם אינם מכחישים זאת, אלא להפך: הם מודים שהמצב הנוכחי שעל פיו הגויים סבורים שתורתם היא תורת אמת, הוא מעשה שטן:

[...] קי אינטינדאש קי גואישטרה ליי איש לה ב'ירדאדירה
(אתם מבינים כי תורתכם היא האמת).

אולם סופם של כל העמים להודות בעליונותה ובאמתותה של הדת היהודית. תגובתו המידית של אלכסנדר היא לאיים בהשמדה. אך פנייה אל חוש הכבוד שלו (נושא שהיה מפותח מאוד בדימוי העצמי של יהודי ספרד),⁴⁶ אל כך שהבטיח שיוכלו לענות בכנות, משנה את עמדתו מן הקצה אל הקצה, והוא גומל לזקנים בגלימות מפוארות וברבידי זהב לצוואריהם.

מחברי מדרש 'מעם לועז' על התורה עיצבו את דמותו של אלכסנדר מוקדון ברוח ערכי היהדות שאותם רצו להנחיל לקוראיהם, ומימשו באמצעותו את המשאלה

46 י' בן-נאה, "אל אונור נו סי מירקה קון פאראס" ("אין הכבוד נקנה בכסף"): כבוד ומשמעותו בקרב היהודים העות'מאנים, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כג (תשס"ה), עמ' 9-38.

לקיומו של שליט המגלם מציאות מהופכת לזו שחיו בה באימפריה העות'מאנית במאה השמונה עשרה.

בכלל תרבות יהודי ספרד דוברי הלאדינו אלכסנדר מוקדון מצטייר גם כדמות אנושית שאינה חפה מטעויות ומחולשות: הרומנסה מדגישה את כאבו ואת סבלו; בלחש המגי הוא טועה, שוכח לזמן את אחת המחלות, וכך פוגע בריפוי; ועל פי הפתגם, הוא אינו מבין את פשר החפץ שקיבל בגן עדן. היהודים הם שמזדהים עם סבלו, מתקנים את הלחש ומסבירים את מהות החפץ. אלכסנדר אם כן לא רק מממש את הפנטזיה לשליט אדיר כוח המבין את היהדות, אלא הוא גם שווה לכל אדם, טועה, ולומד לתקן דווקא מן היהודי.